

مطالعه تطبیقی گزارش‌های موجود از کسوف درباره زمان درگذشت فرزند پیامبر

اردشیر محمدی بختیاری^۱

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۷

چکیده

یکی از راه‌های سنجش گزاره‌های تاریخی، به محک کشیدن آن‌ها با داده‌های دیگر علوم است. با این تراز، می‌توان گزارش‌های تاریخی را مورد ارزیابی قرار داده و به راستی‌آزمایی بهتر و بیشتر آن‌ها پرداخت. در این پژوهش به یاری داده‌های دانش نجوم به سراغ خورشیدگرفتگی که در هنگام درگذشت ابراهیم، پسر پیامبر رخ داده، رفته و تلاش شده به پشتوانه این دانش، به راستی‌آزمایی این رخداد و حتی زمان به‌انجام رسیدن آن، نگاهی تازه و ویژه شود. درباره سال و ماه و روز آن رویداد، اگرچه گزارش‌های گوناگون و ناهمسویی دیده می‌شود؛ ولی شناخته‌شده‌ترین آن گزارش‌ها، نشان از این دارد که ابراهیم، شانزده یا هجده ماه پس از به دنیا آمدن درگذشته است و از آنجایی که وی در ذی‌الحجه سال هشتم به دنیا آمده بود، پس خورشیدگرفتگی باید در ربیع‌الثانی یا جمادی‌الثانی سال دهم به انجام رسیده باشد؛ ولی برآیند این پژوهش، گزارش‌های رسمی و پذیرفته شده را به چالش کشانده و نادرست می‌داند.

واژگان کلیدی: تاریخ، ابراهیم، کسوف، نجوم.

۱. استادیار دانشگاه بین‌المللی اهل بیت(ع)، دانشکده مطالعات اسلامی، گروه فلسفه و کلام:

bakhtiari250@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۱

درآمد

شناخته‌شده‌ترین راهی که مورخان برای یافتن گزارش درست از میان گزارش‌های ناهمخوان در پیش می‌گیرند، تیزبینی در روایان و شمار گزارش‌ها پیرامون یک رویداد می‌باشد. جستجو و پیدا کردن گواهان و نشانه‌های تاریخی درونی و بیرونی، از دیگر راه‌هایی است که تاریخ‌پژوهان، گزارش‌های تاریخی را محک می‌زنند؛ اما به نظر می‌رسد، راهی دیگر برای راستی‌آزمایی گزارش‌های تاریخی می‌توان پی‌ریخت و از آن بهره برد. آن راه، بهره‌وری از داده‌های دیگر دانش‌ها، برای رسیدن به درستی یک گزارش تاریخی است. این ارجمندکار و راه، تاکنون به دست مسلمانان به انجام نرسیده و یا کمتر به آن پرداخته شده است.

تاریخ‌نویسان اسلامی درباره زمان درگذشت ابراهیم پسر پیامبر اسلام، گزارش‌های گوناگونی را برای ما به یادگار گذاشته‌اند. اگرچه گزارش‌های تاریخی درباره روز و سال درگذشت ابراهیم، پسر پیامبر، گوناگون هستند؛ ولی اکثر آن‌ها، بیانگر این مطلب هستند که در روز وفات ابراهیم، خورشید گرفت و مردم مدینه این کسوف را دیدند؛ ولی آیا گزارش ستاره‌شناسان امروزی، سخنی از آن خورشیدگرفتگی به میان آورده‌اند و اگر آورده‌اند، آیا کسوف در همان نیم‌کره‌ای بوده که مردم مدینه توانایی دیدن آن را داشتند و اگر داشتند، آن داده دانش نجوم، با کدام‌یک از گزارش‌های تاریخی مسلمانان درباره این پدیده آسمانی، همسو و همخوان است؟!

برآمد بررسی‌های انجام شده درباره پیشینه این موضوع، نشان از این دارد که تاکنون، هیچ پژوهشی در این باره به انجام نرسیده و این پژوهش، تلاش دارد برای رسیدن به این هدف، نخست به گردآوری گزارش‌های مسلمانان درباره زمان درگذشت ابراهیم پرداخته و پس از تیزبینی و بخش کردن آن‌ها، به سراغ داده‌های دانش نجوم رفته و سرانجام به تطبیق این دو گونه گزارش‌ها بپردازد.

ابراهیم در تاریخ

تاریخ‌نویسان اسلامی بر این باورند که ماریه، مادر ابراهیم به همراه خواهرش شیرین، پیشکش و هدیه مقوقس بود که پیامبر اسلام، ماریه را پذیرفته و شیرین را به حسان بن ثابت

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۸

بخشید. (طبری، بی تا، ج ۱۱، ص ۶۱؛ خصیبی، ۱۴۱۹ ق، ۳۹؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ج ۱، ص ۱۶۱؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۶، ص ۱۶۰)

با آمدن ماریه سفید و خوش اندام به مدینه و جزو زنان پیامبر شدن، زمینه رشک و حسادت، در جمع زنان پیامبر شدت گرفت؛ تاجایی که سخنانی درباره ارتباط او با یک مرد حبشی به گوش پیامبر رسید؛ ولی در آزمونی سخت، بی گناهی آن مرد حبشی و ماریه روشن گشت. (ابن اسحاق، ۱۳۹۸ ق، ص ۲۷۱؛ ابن بُکیر، ۱۳۹۷، ص ۳۸۶؛ ابن مندة، ۱۴۲۶ ق، ج ۱، ص ۹۷۳؛ ابونعیم اصفهانی، ج ۳، ص ۱۷۷؛ ابن جوزی، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۵۶)

به دنیا آوردن پسری به نام ابراهیم در ذی الحجة سال هشتم هجری (ابن اسحاق، ۱۳۹۸ ق، ص ۲۷۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج ۲، ص ۲۷۲؛ دواداری، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۶۹)، شدت رشک و هجمه زنان به ماریه را دو چندان کرد؛ تاجایی که در گزارش های تاریخی، با واژه «غارت» از سوی زنان پیامبر بر ماریه گزارش شده است! (یعقوبی، ج ۲، ص ۸۷)

عایشه پا را از این فراتر نهاده و هنگامی که ابراهیم به دنیا آمد، پیامبر او را در آغوش کشیده و به او نشان داد و گفت: بین چقدر شبیه من است! عایشه شباهت ابراهیم به پیامبر را انکار کرده و پاسخ داد: هر نوزادی که از شیر تازه بنوشد، چنین فربه و سفید می گردد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق، ج ۳، ص ۳۴۶؛ قیسی دمشقی، ۲۰۰۹ م، ج ۶، ص ۲۹۸۰)

سال ها پس از پیامبر اسلام، معاویه به پیشنهاد امام حسن (ع)، خراج و باج را از سرزمین حَفْن از منطقه اَنْصنا که سرزمین ماریه بود، برداشت. (سهیلی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۹۸؛ حازمی، ص ۶۳؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵ م، ج ۲، ص ۲۷۶)

دلباختگی پیامبر اسلام به ابراهیم، زمینه گردید تا در فراق او گریه و ناله های جانسوزی داشته باشد؛ تاجایی که مردم شگفت زده شدند! پیامبر در پاسخ به آنان فرمود: این نشانه رحمت و مهربانی است (ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۴۹؛ نووی، ۱۴۳۰ ق، ص ۷۷؛ نویری، ج ۱۸، ص ۲۱۰)؛ ولی آیا شوریدگی پیامبر اسلام تنها برای رابطه فرزند و پدری بود؟! بر پایه برخی از گزارش های تاریخی، پیامبر امید این را داشت که ابراهیم پس از وی، یکی از انبیاء شود. (ابن ماجة، ۱۴۱۸ ق، ج ۳، ص ۵۵؛ بیهقی، ۱۴۰۵ ق، ج ۷، ص ۲۸۹؛ قسطلانی، ج ۱، ص ۴۸۹)

حتی بر پایه برخی دیگر از گزارش‌ها، پس از اینکه ابراهیم در خاک نهاده شد، پیامبر اسلام دست در قبر او برده و به خدا سوگند خورد که ابراهیم، نبی و پسر نبی است (ابن عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۴۵؛ ابن کثیر، ۲۰۰۶م، ج ۱۲، ص ۱۱۳)؛ ولی سرنوشت چنین بود که ابراهیم، عمر کوتاهی داشته باشد. آنچه درگذشت ابراهیم را در تاریخ اسلام پُررنگ کرده، کسوفی است که در هنگام درگذشت وی رخ داد. کسانی چون امام موسی کاظم (ع) (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۱۳)، جابر بن عبدالله انصاری (صحیح مسلم، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۲۳)، مغیره بن شعبه (صحیح البخاری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۴۸)، سائب بن مالک، محمود بن لبید، سیرین خواهر ماریه (ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۱۳)، عبدالله بن عمرو (سنن النسائی، ۱۴۱۰ق/۱۹۵)، شعبی (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۳۰، ص ۷۴)، آن را گزارش کرده‌اند و مردم چنین پنداشتند که خورشید از برای مرگ او گرفته شده است. پیامبر اسلام اگرچه پیش از این، به وجود آمدن تندبادی که به مسلمانان آسیب زده و ایشان را ترسانده بود را برخاسته از مرگ یکی از بزرگان یهود و دشمنان اسلام به نام رفاعه بن زید، پذیرفته بود (ابن هشام، ج ۱، ص ۵۲۷؛ ابن سید الناس، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۴۳؛ ابن کثیر، ج ۳، ص ۲۴۰)؛ ولی در این رویداد، به میدان آمده و آشکارا هرگونه پیوند پدیده‌های آسمانی به مرگ آدمیان را انکار کرده و از آنان خواست نماز آیات بخوانند. (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۳۱۳؛ یعقوبی، ج ۲، ص ۸۷؛ مقدسی، ج ۵، ص ۱۷؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۵۴؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۵۰؛ شهید ثانی، ص ۱۰۳)

تاریخ درگذشت ابراهیم

در برابر زادروز به دنیا آمدن ابراهیم که ذی‌الحجّة سال هشتم هجری بود، تاریخ‌نویسان اسلامی درباره روز و ماه و حتی سال درگذشت وی گزارش‌های گوناگونی را نوشته‌اند. دیدگاه نخست (۲۲ ماه زیستن): برخی از تاریخ‌نویسان بر این باورند که ابراهیم بیست و دو ماه زندگی کرده و در سال دهم هجری درگذشته است. (یعقوبی، ج ۲، ص ۸۷) برخی دیگر، بیست و دو ماه و شش روز (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۶؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۳۳۸) و برخی، بیست و دو ماه و هشت روز را درباره او گزارش کرده‌اند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

(اسکافی، ۱۳۸۰، ص ۴۳؛ مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۹۰؛ ابن شهر آشوب، ج ۱، ص ۱۶۲؛ روحی، ۱۴۲۵ق، ص ۹۲؛ کازرونی، ج ۲، ص ۲۷۳؛ قضاعی، ۱۴۲۵ق، ص ۶۴)
 دیدگاه دوم (۱۸ ماه زیستن): پاره‌ای دیگر از گزارش‌ها که بیشترین و شناخته شده‌ترین آن‌ها نیز می‌باشند، سن ابراهیم در هنگام وفات را هجده ماهه گزارش کرده‌اند. (ابن اسحاق، ۱۳۹۸ق، ص ۲۷۰؛ ابن ابی خزیمه، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۳۹؛ زبیری، ص ۲۲؛ شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۴۹۱؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۴۲۹؛ صفدی، ۱۳۸۱ق، ج ۶، ص ۱۰۲) برخی، این گزارش را درست‌ترین گزارش دانسته‌اند (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸۸؛ مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۳۳۸) و برخی دیگر، سند آن را «حسن» دانسته و بر این باورند که ابن حزم این گزارش را «صحیح» دانسته است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۹) البته برخی گزارش داده‌اند که ابراهیم هجده ماه و چند روز زندگی کرد و سپس درگذشت. (طبرسی، ۱۳۷۶، ص ۱۴۱)

دیدگاه سوم (۱۷ ماه زیستن): برخی گزارش‌ها، عمر او را هفده ماه دانسته‌اند. (صالحی شامی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۲۲)

دیدگاه چهارم (۱۶ ماه زیستن): پاره‌ای دیگر از گزارش‌ها که شمارشان نیز کم نیست، سن ابراهیم را در هنگام وفات، شانزده ماه دانسته‌اند. (ابن شبة، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۹۷؛ ابن قیم، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۶۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۲) البته برخی گزارش‌ها نشان از این دارند که ابراهیم افزون بر شانزده ماه، شش یا هشت یا شانزده روز دیگر هم زیست! (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۵۰؛ دیار بکری، ج ۲، ص ۱۴۶)

آنچه که در این دیدگاه جای تیزبینی دارد این است که گوینده یکی از این تاریخ‌ها، روشن‌تر از دیگران گزارش داده است. وی بر این باور است که ابراهیم، شانزده ماه و هشت روزش بود که درگذشت و دوازده ساعت از روز گذشته بود که خورشید گرفت. (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۶)

نیک است افزوده شود که بر پایه برخی گزارش‌ها، ابراهیم سه‌شنبه، دهم ربیع‌الاول سال دهم هجری درگذشت. (کازرونی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۸۸۸؛ صالحی شامی، سبل الهدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد، ۲۴/۱۱) البته برخی آن را روز سه‌شنبه، آخر ربیع‌الاول سال

دهم گزارش کرده‌اند. (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸۸)
به نظر می‌رسد این دیدگاه را می‌توان درون دیدگاهی دانست که عمر ابراهیم را شانزده ماه دانسته است؛ زیرا با احتساب ماه ذی‌الحجه سال هشتم، ربیع‌الاول ماه سال دهم، ماه شانزدهم می‌شود.

دیدگاه‌های دیگر: گزارش‌های دیگری که کمتر کسی آن‌ها را گفته است؛ همچون هفتاد روز (ابی‌داود، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۳۸۹؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹ق، ج ۱۰، ص ۵۷۹)، هفتاد و یک روز (بلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۸) یا دو سال و چند ماه زندگی کردن (طبرسی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۲) نیز در میان گزارش‌ها یافت می‌شود.

گزارش ناسا^۱ از کسوف‌های سال‌های ۹ تا ۱۱ قمری

بر پایه محاسبه‌های سازمان ناسا، خورشیدگرفتگی‌هایی که در بازه زمانی گزارش‌های تاریخی پیرامون درگذشت ابراهیم ثبت شده، چنین هستند.

خورشیدگرفتگی‌های سال ۹ قمری

۱. ۱۴ آگوست ۶۳۰ میلادی: برابر با ۲۵ ربیع‌الثانی سال ۹ هجری قمری

۲. ۷ فوریه ۶۳۰ میلادی: برابر با ۲۵ شوال سال ۹ هجری قمری

خورشیدگرفتگی‌های سال ۱۰ قمری

۳. ۳ آگوست ۶۳۱ میلادی: برابر با ۲۵ ربیع‌الثانی سال ۱۰ هجری قمری

۴. ۲۷ ژانویه ۶۳۲ میلادی: برابر با ۲۵ شوال سال ۱۰ هجری قمری

خورشیدگرفتگی‌های سال ۱۱ قمری

۵. ۲۳ جولای ۶۳۲ میلادی: برابر با ۲۵ ربیع‌الثانی سال ۱۱ هجری قمری

۶. ۱۷ دسامبر ۶۳۲ میلادی: برابر با ۲۵ رمضان سال ۱۱ هجری قمری

۷. ۱۵ ژانویه ۶۳۳ میلادی: برابر با ۲۴ شوال سال ۱۱ هجری قمری

1. <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE0601-0700.html>

محاسبه و تطبیق

پیش از محاسبه و تطبیق گزارش‌های تاریخی با داده‌های دانش نجوم، به یادداشتن دو نکته بایسته است. نخست: با توجه به اینکه در هر خورشیدگرفتگی، تنها بخشی از مردم، روی کره زمین قادر به دیدن آن هستند و دلیل آن، موقعیت جغرافیایی کشورها روی کره زمین و محدوده کسوفی است که رخ می‌دهد؛ پس باید موقعیت جغرافیایی عربستان نیز مورد بررسی قرار گیرد. با توجه به تقسیماتی که دانشمندان بر روی نیم‌کره شرقی و غربی زمین توسط خط فرضی نصف‌النهار مبدأ انجام داده‌اند، کشور عربستان در سمت راست این خط فرضی است و به‌طور کلی مختصات عربستان، روی شمال شرقی کره زمین است.

دیگر: آنچه از تیزبینی در همه گزارش‌ها به‌دست می‌آید، این است که ابراهیم در ذی‌الحجه سال هشتم هجری، به دنیا آمده و در بیشتر گزارش‌ها، سال دهم هجری در گذشته است؛ اما اینکه در چه ماه و روزی در این سال وفات ابراهیم روی داده، گزارش‌ها گوناگون هستند؛ اگرچه همه گزارش‌ها از خورشیدگرفتگی در روز درگذشت ابراهیم سخن می‌گویند. بر پایه آنچه گفته شد، نقطه آغاز محاسبه، در ذی‌الحجه سال هشتم هجری قرار داده خواهد شد.

خورشیدگرفتگی‌های سال نهم

درباره خورشیدگرفتگی‌های سال نهم هجری، همان‌طور که در گزارش‌های سازمان ناسا آمده، تاریخ این خورشیدگرفتگی‌ها در روزهای ۲۵ ربیع‌الثانی و دیگری در ۲۵ شوال سال نهم بوده که هیچ‌یک از این تاریخ‌ها با روزهایی که از محاسبات تاریخ وفات ابراهیم در ۷۱ روزگی بدست می‌آید، مطابقت نمی‌کند؛ زیرا با توجه به داده‌های تاریخی و محاسبات روز وفات در ۷۱ روزگی، درگذشت او در ماه صفر و ربیع‌الاول خواهد بود. اما نکته دیگری که بسیار مهم بوده و این پژوهش را بی‌نیاز از محاسبه تاریخ درگذشت ابراهیم می‌نماید، مختصات و محدوده جغرافیایی این خورشیدگرفتگی‌هاست.

طبق گزارش‌های ناسا، خورشیدگرفتگی سال نهم به ترتیب شامل کسوف‌های زیر است.

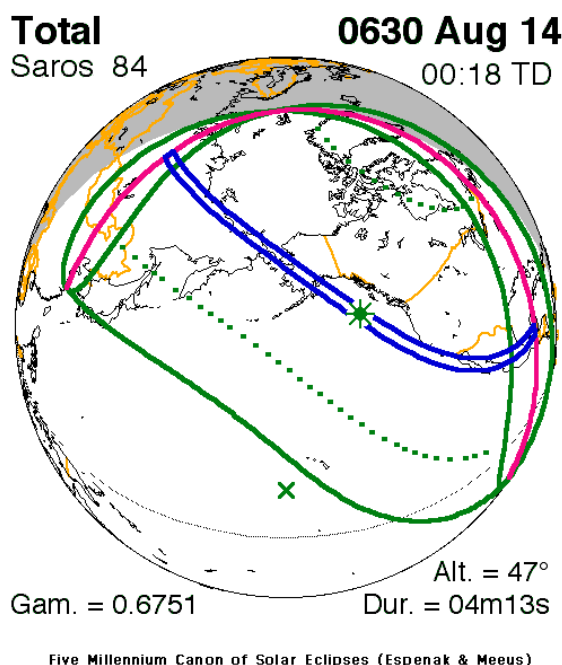
۱. کسوف ۱۴ آگوست ۶۳۰ میلادی

این کسوف که در نقشه مشاهده می‌شود^۱، در آمریکای شمالی، بخشی از اقیانوس آرام و قسمتی از روسیه و جمهوری چین و نیز قسمت شرقی کشور مغولستان، امکان دیده شدن داشته است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۱۴

1 . <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE0601-0700.html>

۲. کسوف ۷ فوریه ۶۳۱ میلادی

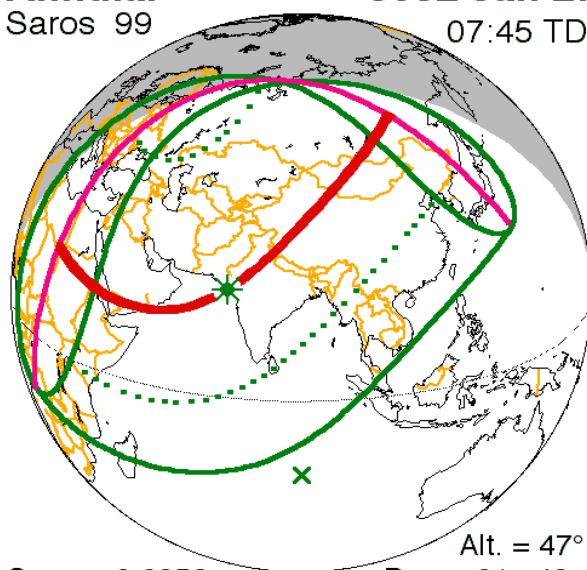
این کسوف طبق نقشه ارائه شده توسط سازمان ناسا، شامل قسمت زیادی از اقیانوس آرام و تمام قاره استرالیا است.

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۱۵

Annular **0632 Jan 27**
Saros 99 07:45 TD

Gam. = 0.6856

Alt. = 47°
Dur. = 01m40s

Five Millennium Canon of Solar Eclipses (Espenak & Meeus)

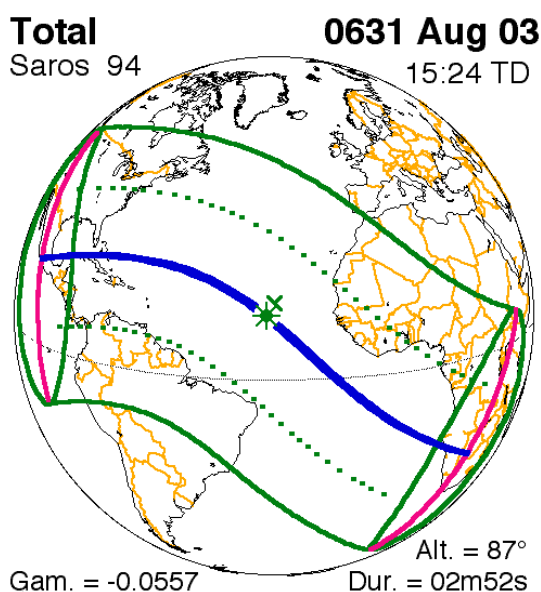
Gam. = -0.0196 Alt. = 89°
Dur. = 06m49s

Five Millennium Canon of Solar Eclipses (Espenak & Meeus)

خورشیدگرفتگی های سال دهم

اما درباره کسوف های سال دهم هجری، همان طور که گفته شد، تنها کسوف ۲۷ ژانویه ۶۳۲ میلادی در عربستان قابل مشاهده بوده است. این کسوف حدوداً در کشور بلغارستان، از شمال تا بخش زیادی از روسیه، از قسمت شرقی تا پکن و جزیره هوکاید و از جنوب در بخشی از اقیانوس هند، امکان دیده شدن داشته است.

خورشیدگرفتگی ۳ آگوست ۶۳۱ میلادی، با اینکه فاصله چندانی تا عربستان نداشته، اما در آنجا امکان دیده شدن نداشته است. با توجه به نقشه ناسا، این کسوف در بخش‌هایی از قاره آمریکای شمالی و آمریکای جنوبی و قسمت کمی از اقیانوس آرام، امکان دیده شدن را داشته است. قسمت مرکزی آن دربرگیرنده اقیانوس اطلس شمالی و اطلس جنوبی بوده و دیدن قسمت شرقی آن نیز در کشور سودان و حبشه یا همان اتیوپی امکان‌پذیر بوده است.

Five Millennium Canon of Solar Eclipses (Espenak & Meeus)

براساس آنچه گفته شد، اسناد تاریخی که درگذشت ابراهیم را در هجده ماهگی و شانزده ماهگی، که مشهورترین گزارش‌ها با بیشترین تعداد بودند، گزارش می‌داد و همچنین گزارش‌های درگذشت در ۱۵ ماهگی، همگی نادرست هستند؛ زیرا با توجه به گزارش‌های تاریخی، اگر ابراهیم در آخر ذی‌الحجه سال هشتم هجری - قمری به دنیا آمده باشد، درگذشت او پس از هجده ماه در جمادی‌الثانی سال دهم هجرت خواهد بود و در صورت درگذشت در هفده و پانزده ماهگی، درگذشت او به ترتیب در ماه‌های جمادی‌الاول و ربیع‌الاول خواهد بود که در هیچ‌یک از این ماه‌ها، کسوف رخ نداده است؛ اما اگر بگوییم:

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۱۶

ابراهیم در ۱۶ ماهگی درگذشته است، یعنی از دنیارفتن ابراهیم در ماه ربیع الثانی سال دهم، اتفاق افتاده است، با کسوف ۳ آگوست ۶۳۱ میلادی مصادف خواهد بود؛ اما مشکلی که وجود دارد این است که مختصات این کسوف همان طور که گفته شد، به گونه ای بوده که عربستان را دربر نگرفته و مردم این نقطه، قادر به دیدن این کسوف نبوده اند.

نکته ای که باید دانسته شود این است که ناهمسویی های پیش گفته، هنگامی رخ می دهد که در شمارش ماه ها، ذی الحجة سال هشتم به شمار آورده نشود و چنین پنداشته شود که ابراهیم در روز آخر ذی الحجة به دنیا آمده است. در این صورت، گزارش شانزده ماه به چالش کشیده شده و گزارش هفده ماه بیشتر خودنمایی می کند. این درحالی است که، کاستی بنیادین دیگر که همان قابلیت دیدن نشدن کسوف در عربستان است، هنوز پابرجاست.

با توجه به بررسی های انجام شده تا بدین جا، تنها یک گزارش دیگر از تاریخ درگذشت ابراهیم در سال دهم هجرت باقی می ماند و آن ایده کسانی است که آن رویداد را در بیست و دو ماهگی ابراهیم دانسته اند! ارجمند اینکه اگر خود ماه ذی الحجة را به شمار نیاوریم، بر پایه داده های نجوم، بیست و دو ماه پس از آن ماه، در بیست و پنج شوال سال دهم هجری، کسوفی رخ داده که مردم عربستان نیز توانایی دیدن آن را داشتند!

این محاسبه زمانی درست است که تاریخ به دنیا آمدن ابراهیم در روزهای پایانی ذی الحجة سال هشتم هجری دانسته شود؛ اما اگر تاریخ به دنیا آمدن ابراهیم در روزهای نخست ذی الحجة سال هشتم دانسته شود، درگذشت او در رمضان سال دهم هجری خواهد بود که در این تاریخ، کسوفی رخ نداده است. با این همه، به نظر می رسد این ایده، نزدیک ترین ایده و گزارش تاریخی به گزارش دانشمندان نجوم است.

نکته اینکه اگر گزارش بیست و دو ماهگی را درست بدانیم با توجه به اینکه، برخی درگذشت ابراهیم را بیست و دو ماه و شش روز و برخی دیگر، درگذشت او را بیست و دو ماه و هشت روز بعد از به دنیا آمدن او دانسته اند، در این صورت اگر ابراهیم در بیست و دو ماه و شش روزگی از دنیا رفته باشد، می توان حدس زد که تاریخ به دنیا آمدن او در ۱۹ ذی الحجة

۱. این گزارش ها به شکل درگذشت در ۱ سال و ۱۰ ماه و ۶ روزگی یا ۱ سال و ۱۰ ماه و ۸ روزگی در منابع تاریخی آمده است.

سال هشتم هجری بوده و در صورت درگذشت او در بیست و دو ماه و هشت روزگی، می‌توان حدس زد که او در ۱۷ ذی‌الحجه سال هشتم هجری به دنیا آمده باشد. پیش از اینکه فرجامین گزارش تاریخی را با داده‌های دانش نجوم محک بزنیم، درباره گزارش‌های هجده، هفده و شانزده ماهگی درگذشت ابراهیم، چند نکته در خور نگرش و توجه است.

نخست: اگرچه گزارش هجده ماهگی ابراهیم، رسمی‌ترین گزارش اسلامی و پس از آن شانزده ماهگی را می‌توان در رتبه دوم جای داد؛ باین‌همه، ناهمخوانی بسیاری با داده‌های دانش نجوم دارند!

دوم: بر پایه برخی از گزارش‌های بزرگان اهل سنت، بخاری (د. ۲۵۶ ق) در «صحیح بخاری» با شک و دودلی آورده بود که ابراهیم، هفده یا هجده ماه بیشتر زندگی نکرد. (نوی، ۱۴۳۰ق، ص ۷۷؛ ابن ملقن، ۱۴۲۵ق، ج ۵، ص ۱۳۴؛ عصامی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۴۹۵) اگرچه هم‌اکنون نشانی از آنچه ایشان از بخاری گزارش کرده‌اند در این کتاب یافت نمی‌شود؛ ولی روشن است که اگر یافت نیز می‌شد، در نادرستی آن گزارش، جای دودلی نبود.

خورشیدگرفتگی‌های سال یازدهم

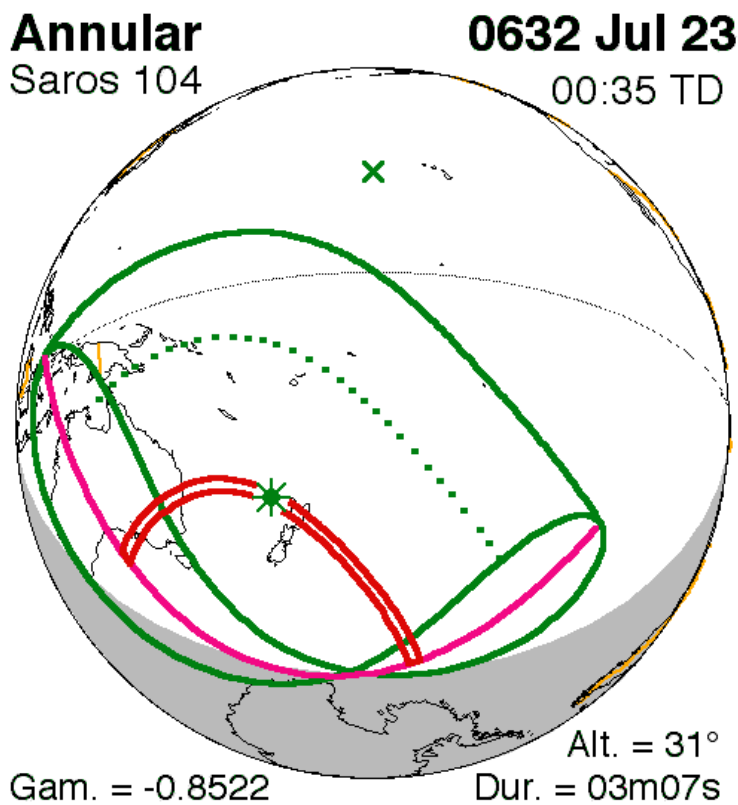
طبرسی (د. ۵۴۸) مدت زمان عمر ابراهیم را دو سال و چند ماه دانسته بود (تاج الموالمید، ص ۷۲)؛ ولی وی شمار ماه‌ها را نگفته و تنها با واژه «اشهر» آن را گزارش کرده است. بر این پایه، ماه‌های سوم تا یازدهم سال یازده هجری، می‌تواند درون این گزارش جای بگیرند. شاید اگر این گزارش را در کنار گزارش دیگر که از شیخ طوسی (د. ۴۶۰) نقل شده و درگذشت ابراهیم را هجده رجب سال یازدهم دانسته (مصباح‌المتهدج و سلاح‌المتعبد، ج ۲، ص ۸۱۲) بگذاریم، بدست بیاید که مراد طبرسی از چند ماه، هفت ماه بوده است؛ ولی مهم این است که بر پایه داده‌های ستاره‌شناسان، هیچ‌کدام از سه کسوفی که در این سال رخ داده، در عربستان قابل دیدن نبوده است؛ چراکه مختصات کسوف اول، یعنی ۲۳ جولای ۶۳۱ میلادی (36S, 171E)، مختصات کسوف دوم، ۱۷ دسامبر ۶۳۲ میلادی (66S, 134W) و مختصات کسوف سوم این سال، ۱۵ ژانویه سال ۶۳۳ میلادی (63N, 141W) بوده که

هیچ‌یک قابل انطباق با کشور عربستان نبوده و قابلیت مشاهده از این کشور را نداشته‌اند. طبق نقشه ارائه شده توسط سازمان ناسا، محدوده کسوف ۲۳ جولای ۶۳۱ میلادی، شامل قسمت زیادی از اقیانوس آرام جنوبی و بخش کمی از اقیانوس آرام شمالی بوده و باتوجه به نقشه این کسوف، علاوه بر این قسمت‌ها از دو اقیانوس، از قاره استرالیا هم قابل مشاهده بوده است.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

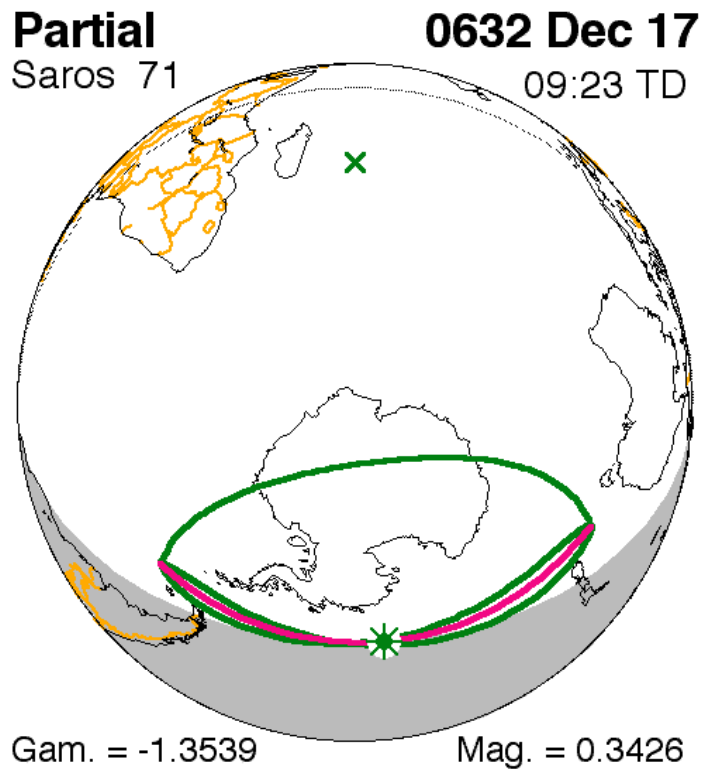
دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۱۹

Five Millennium Canon of Solar Eclipses (Espenak & Meeus)

کسوف ۱۷ دسامبر ۶۳۲ میلادی نیز که دومین کسوف این سال است، همان‌طور که در نقشه مشاهده می‌شود، شامل بخش‌های کوچکی از اقیانوس اطلس جنوبی، اقیانوس آرام جنوبی، بخش کوچکی از اقیانوس هند و قسمتی از قطب جنوب شده و تنها امکان دیده شدن در ناحیه‌های ذکر شده را داشته است.

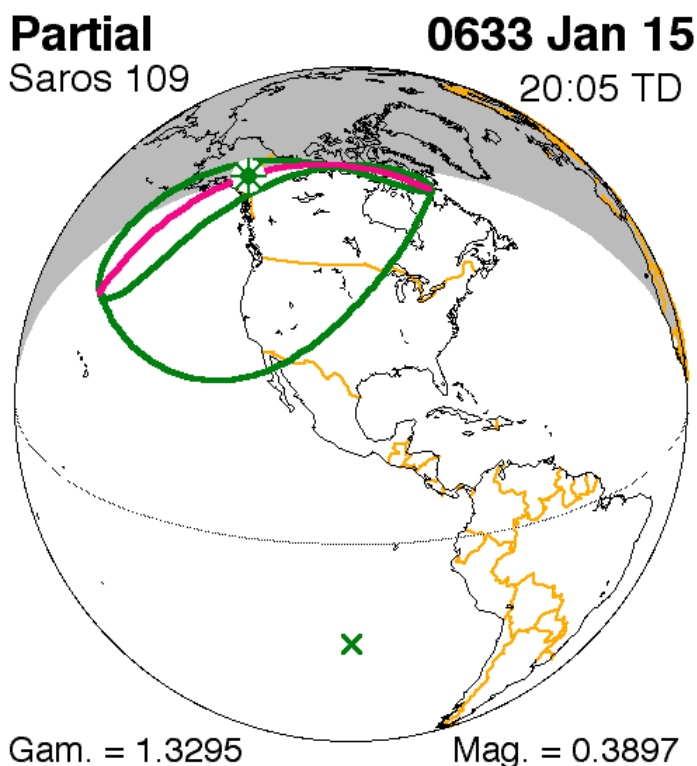

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۲۰

کسوف ۱۵ ژانویه ۶۳۳ میلادی نیز همان طور که در نقشه مشاهده می شود، محدوده کمی داشته و شامل قسمت کمی از اقیانوس آرام شمالی و بخشی از آمریکای شمالی شده و از این نواحی امکان دیده شدن را داشته است.

Five Millennium Canon of Solar Eclipses (Espanak & Meeus)

با این همه، نباید فراموش نماییم که داده های نجوم، ایده کسوف در این زمان را نادرست می دانند، نه درگذشت ابراهیم را در دو سالگی و هفت ماهگی. اهمیت این نکته از این جهت است که بر پایه این گزارش ها، درگذشت ابراهیم پس از درگذشت پیامبر اسلام واقع شده؛ زیرا بر پایه گزارش های شیعیان، پیامبر اسلام در بیست و هشت صفر سال یازدهم هجری (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۸۹؛ طبرسی، ۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۵۳؛ قطب راوندی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۱۷؛ اربلی، ۱۳۱۸ق، ج ۱، ص ۱۶؛ کفعمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲۷۵) و بر پایه

داده‌های اهل سنت، در دوازدهم ربیع الاول سال یازدهم هجری (واقعی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۷؛ خلیفه بن خیاط، ۱۴۱۵ق، ص ۴۶)، رخ داد و شاید همین‌گونه گزارش‌ها بودند که برخی از اسلام‌شناسان باختری را به این ایده سوق داد که ابراهیم پس از پیامبر اسلام، درگذشت؛ ولی مسلمانان برای اینکه ختم پیامبری را درست نشان دهند، درگذشت او را به پیش از پیامبر کشاندند!

نتیجه‌گیری

گزارش‌های مورخان اسلامی درباره سال، ماه و روز درگذشت ابراهیم یکسان نبوده و ناهمخوانی‌های بسیاری با یکدیگر دارند. و شگفت اینکه رسمی‌ترین و پرآوازه‌ترین این گزارش‌ها با آنچه ستاره‌شناسان امروزی با ابزار دقیق علمی درباره کسوف‌ها در هزاره‌های پیشین به دست آورده‌اند، سازگار نیست! یکی از گزارش‌های تاریخی درباره وقوع آن کسوف که کمتر مورد توجه مورخان قرار گرفته، این است که ابراهیم پس از بیست و دو ماه زندگی، در سال دهم هجری درگذشت و این، نزدیک‌ترین ایده با نتایج دانش نجوم است؛ به شرط اینکه خود ماه ذی‌الحجه را به شمار نیاورده و ابراهیم را زاده شده در فرجامین روزهای این ماه بدانیم؛ زیرا در این هنگام است که کسوفی رخ داده و مردم عربستان می‌توانسته‌اند آن را ببینند؛ اما اگر تاریخ به دنیا آمدن ابراهیم در روزهای نخست ذی‌الحجه سال هشتم دانسته شود، درگذشت او در رمضان سال دهم هجری خواهد بود که در این تاریخ کسوفی رخ نداده و باید در پذیرش این رویداد در آن برهه از زمان، با تردید نگریست.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۲۲

منابع

- ابن ابى خثيمة، احمد، تاريخ ابن ابى خثيمة، محقق هلى، چاپ نخست، قاهره - مصر، الفاروق الحديثة للطباعة و النشر، ۱۴۲۴ ق.
- ابن اثير، على، أسد الغابة فى معرفة الصحابة، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الفكر، ۱۴۰۹ ق.
- ابن اثير، على، الكامل فى التاريخ، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الفكر، ۱۳۸۵ ق.
- ابن اسحاق، محمد، السير و المغازى، محقق زكار، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الفكر، ۱۳۹۸ ق.
- ابن بكير، يونس، المغازى النبوية، محقق مرادى نسب، چاپ سوم، قم - ايران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷ ش.
- ابن جوزى، صفة الصفوة، محقق ابراهيم محمد و سعيد محمد، چاپ سوم، بيروت - لبنان، دار الكتب العلمية، ۱۴۲۳ ق.
- ابن جوزى، عبدالرحمن، المنتظم فى تاريخ الملوك و الأمم، محقق محمد عبدالقادر و مصطفى عبدالقادر، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۲ ق.
- ابن حجر عسقلانى، احمد، الأصابة فى تمييز الصحابة، محقق معوض و عبدالموجود، چاپ نخست، بيروت - لبنان، ۱۴۱۵ ق.
- ابن حجر عسقلانى، احمد، فتح البارى شرح صحيح البخارى، محقق محمد فؤاد، بيروت - لبنان، دار المعرفة، ۱۳۷۹ ق.
- ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، مصحح محمد عبدالقادر، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الكتب العلمية، ۱۴۱۰ ق.
- ابن سيد الناس، محمد، عيون الأثر فى فنون المغازى و الشمانل و السير، محقق رمضان، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار القلم، ۱۴۱۴ ق.
- ابن شبة نميرى، عمر، تاريخ المدينة المنورة، محقق شلتوت، چاپ نخست، قم - ايران، دار الفكر، ۱۴۱۰ ق.
- ابن شهر آشوب، محمد، المناقب آل ابى طالب، مصحح محمد حسين آشتياني، چاپ نخست، قم - ايران، علامه، بى تا.
- ابن عبدالبر، يوسف، الاستيعاب فى معرفة الاصحاب، محقق بجاوى، چاپ نخست، بيروت - لبنان، صبح پروزي، ۱۴۱۲ ق.
- ابن عساکر، على، تاريخ مدينة دمشق، محقق شبرى، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار الفكر، ۱۴۱۵ ق.

پژوهشنامه تاريخ تشيع

دوره جديد، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

- ق.
- ابن قیم جوزی، محمد، زاد المعاد فی هدی خیر العباد، محقق شافعی، چاپ نخست، قاهره - مصر، دار الآفاق العربية، ۱۴۲۸ ق.
- ابن کثیر، اسماعیل، البداية و النهاية، محقق خلیل شحاده، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الفکر، بی تا.
- ابن کثیر، اسماعیل، السیرة النبویة، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار نوبلیس، ۲۰۰۶ م.
- ابن ماجه، محمد، سنن ابن ماجه، محقق معروف، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الجیل، ۱۴۱۸ ق.
- ابن ملقن، ابوحفص عمر، البدر المنیر فی تخریج الأحادیث والأثر الواقعة فی الشرح الكبير، محقق مصطفی و دیگران، چاپ نخست، ریاض - سعودی، دار الهجرة للنشر و التوزیع، ۱۴۲۵ ق.
- ابن منداه اصفهانی، محمد، معرفة الصحابة، محقق صبری، چاپ نخست، امارات، مطبوعات جامعة الامارات العربية، ۱۴۲۶ ق.
- ابن هشام، عبدالملک، السیرة النبویة، محقق ابیاری و دیگران، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار المعرفة، بی تا.
- ابوداود، سلیمان، سنن ابی داود، محقق ابراهیم، چاپ نخست، قاهره - مصر، دار الحدیث، ۱۴۲۰ ق.
- ابونعیم اصفهانی، احمد، حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، چاپ نخست، قاهره - مصر، دار ام القرى، بی تا.
- احمد بن حنبل، مسند الامام احمد بن حنبل، محقق غضبان و دیگران، چاپ نخست، بیروت - لبنان، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶ ق.
- اربلی، علی، کشف الغمة فی معرفة الانمة (ع)، محقق رسولی محلاتی، چاپ نخست، تبریز - ایران، بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
- اسکافی، محمد، منتخب الأنوار فی تاریخ الأئمة الأطهار، محقق هزار، چاپ نخست، قم - ایران، دلیل ما، ۱۳۸۰ ش.
- بخاری، محمد، صحیح البخاری، محقق وزارة الاوقاف مصر، چاپ دوم، قاهره - مصر، جمهوریة مصر العربية، ۱۴۱۰ ق.
- برقی، احمد، المحاسن، محدث، چاپ دوم، قم - ایران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
- بلاذری، احمد، کتاب جمل من أنساب الأشراف، مصحح سهیل زکار و ریاض زرکلی، چاپ نخست، بیروت - لبنان، مکتب البحوث و الدراسات، ۱۴۱۷ ق.
- بیهقی، احمد، دلائل النبوة، محقق قلجعی، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۵ ق.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۲۴

- حازمی، محمد، الاماکن او ما اتفق لفظه و افترق مسماه من الامکنه، بی جا، بی تا.
- خصیبی، حسین، الهدایة الكبرى، بیروت - لبنان، البلاغ، ۱۴۱۹ ق.
- خلیفه بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، محقق فواز، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
- دواداری، ابوبکر، کنز الدرر و جامع الغرر، محقق برند راتکه، چاپ دوم، قاهره - مصر، مکتبة المویذ، ۱۴۲۲ ق.
- دیار بکری، حسین، تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار صاد، بی تا.
- رواندی، قطب الدین، قصص الانبیاء، محقق عرفانیان، چاپ نخست، مشهد - ایران، مرکز پژوهش های اسلامی، ۱۴۰۹ ق.
- روحی، علی، بلغة الظرفاء فی تاریخ الخلفاء، محقق هلال و دیگران، چاپ نخست، قاهره - مصر، جمهوریة مصر العربیة، ۱۴۲۵ ق.
- زبیری، مصعب، نسب قریش، مصحح لوی، چاپ چهارم، قاهره - مصر، دار المعارف، بی تا.
- زمخشری، محمود، ربیع الابرار و نصوص الاخبار، محقق مهنا، چاپ نخست، بیروت - لبنان، موسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۲ ق.
- سمهودی، علی، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، محقق محفوظ، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۶ م.
- سهیلی، عبدالرحمن، الروض الانف فی شرح السیرة النبویة لابن هشام، محقق وکیل، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۲ ق.
- شهید ثانی، زین الدین، مسکن الفؤاد عند فقد الأحبة و الأولاد، چاپ نخست، قم - ایران، بصیرتی، بی تا.
- شیخ صدوق، ابن بابویه، من لایحضره الفقیة، محقق غفاری، چاپ دوم، قم - ایران، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
- شیخ طوسی، محمد، تهذیب الاحکام، محقق خرسانی، چاپ دوم، تهران - ایران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
- شیخ طوسی، محمد، مصباح المجتهد و سلاح المتعبد، چاپ نخست، بیروت - لبنان، موسسة فقه الشیعة، ۱۴۱۱ ق.
- شیخ مفید، محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، محقق موسسة آل البيت، چاپ دوم، قم - ایران، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

- صالحی شامی، محمد، سبل الهدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد، چاپ نخست، محقق علی محمد و عادل احمد، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۴ ق.
- صفدی، خلیل، الوافی بالوفیات، محقق ریتز، چاپ دوم، بیروت - لبنان، دار النشر فرانز شتاينر، ۱۳۸۱ ق.
- طبرسی، فضل، اعلام الوری باعلام الهدی، محقق مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، چاپ نخست، قم - ایران، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۷۶ ش.
- طبرسی، فضل، تاج الموالید، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار القاری، ۱۴۲۲ ق.
- طبری، محمد، تاریخ الأمم و الملوک، محقق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت - لبنان، بی نا، بی تا.
- عصامی، عبدالملک، سمط النجوم العوالی فی أنباء الأوائل والتوالی، محقق عادل احمد و محمد عوض، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ ق.
- قسطلانی، احمد، المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیة، محقق بارودی، چاپ نخست، قاهره - مصر، الکتبة التوفیقیة، بی تا.
- قضاعی، محمد، تاریخ القضاعی، محقق مزیدی، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۵ ق.
- قیسی دمشقی، محمد، جامع الآثار فی مولد النبی المختار، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۹ م.
- کازرونی، محمد، المنتقی من سیر النبی المصطفی، محقق لطفی، چاپ نخست، بی جا، مرکز داراست الادب العربی، ۱۴۲۲ ق.
- کفعمی، ابراهیم، البلد الامین و الدرع الحصین، چاپ نخست، بیروت - لبنان، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ ق.
- مسعودی، علی، مروج الذهب و معادن الجوهر، محقق داغر، چاپ دوم، قم - ایران، مؤسسة دار الهجرة، ۱۴۰۹ ق.
- مقدسی، مطهر، البدء و التاریخ، چاپ نخست، قاهره - مصر، مکتبة الثقافة الدینیة، بی تا.
- مقریزی، احمد، امتاع الاسماع بما للنبی من الاحوال و الاموال و الحفدة و المتاع، محقق نمیس، چاپ نخست، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۰ ق.
- نسائی، احمد، سنن النسائی، محقق بیت الافکار الدولیة، چاپ نخست، اردن - عمان، بیت الافکار الدولیة، بی تا.
- نووی، یحیی، تهذیب الاسماء و اللغات، محقق غضبان و مرشد، چاپ نخست، دمشق - سوریه، دار

الرسالة العالمية، ١٤٣٠ ق.

- نوبرى، احمد، نهاية الأرب فى فنون الأدب، چاپ نخست، قاهره - مصر، وزارة الثقافة و الارشاد القومى - المؤسسة المصرية العامة، بى تا.

- نيشابورى، مسلم، صحيح مسلم، محقق عبدالباقي، چاپ نخست، قاهره - مصر، دار الحديث، ١٤١٢ ق.

- واقدى، محمد، المغازى، محقق جونز، چاپ سوم، بيروت - لبنان، مؤسسة الاعلمى للمطبوعات، ١٤٠٩ ق.

- ياقوت حموى، ياقوت، معجم البلدان، چاپ دوم، بيروت - لبنان، دار صاد، ١٩٩٥ ق.

- يعقوبى، احمد، تاريخ يعقوبى، چاپ نخست، بيروت - لبنان، دار صاد، بى تا.

- <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/5MCSEmap/0601-0700/631-08-03.gif>

- <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEhistory/SEhistory.html>

پژوهشنامه تاريخ تشيع

دوره جديد، سال اول،
شماره ١، بهار ١٤٠٤